

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΤΟ ΦΑΝΕΡΩΜΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ἡ ἐκτύλιξις τῆς ιδέας στο χρόνον.— Ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς αὐτοὺς ἔγινε φανερό, πῶς ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι σπουδὴ εὐκολῆ καὶ γι' αὐτὸ πλατιά διαδομένη. Μόνο στὶς ξεχωριστὰς ὑπάρξεις καὶ μόνο στὶς μεγάλας τοὺς ὥρας γεννιέται ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς. Ἡ ζωὴ, πού ἄλλοι τῇ δέχονται ἄβουλα καὶ ἄκριτα, γιὰ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον ἔχει πάντα κάποιον νόημα κρίσιμον καὶ γι' αὐτὸ πάντα τὴν καλεῖ νὰ τοῦ δώσῃ λόγον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν μορφὴν τῆς. Καὶ τότε, σὲ αὐτὴ τὴν φιλοσοφικὴν ὥραν τῆς συνείδησης ἀποκαλύπτεται μὲ μοναδικὴν δύναμιν καὶ βεβαιότητα ἡ δικαίωσις τῆς ζωῆς καὶ ἡ θεμελίωσις τῆς ἀξίας τῆς.

Γιὰ τὴν φιλοσοφικὴν συνείδησιν οἱ ιδέαι εἶναι τὰ ἀπόλυτα αἰτήματα, πού προβάλλει τὸ πνεῦμα πρὸς τὴν ζωὴν. Ἡ ζωὴ, πραγματοποιώντας κατὰ τὴν δύναμίν τῆς τὰ αἰτήματα αὐτὰ τοῦ πνεύματος, ἐνσαρκώνοντας τὸ πνεῦμα στὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ πού ἄπαυστα δημιουργεῖ, δίνει λόγον καὶ βρίσκει τὴν δικαίωσιν τῆς ὑπαρξέως τῆς. Ἡ ἀξία, πού κατευθύνει τὴν θεωρητικὴν δράσιν εἰς τὴν ζωὴν, ἡ ἰδέα τῆς ἀλήθειας, πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ αὐτὴ, νὰ διαμορφωθῇ δηλαδὴ σὲ συγκεκριμένους μορφάς. Γιὰ νὰ διαμορφωθῇ ἔτσι σὲ συγκεκριμένη ἀλήθεια, πρέπει νὰ συνυφανθῇ μὲ τὴν γένεσιν τοῦ χρόνου, πρέπει νὰ συμβῇ, πρέπει νὰ γίνῃ. Ἡ ἰδέα τῆς ἀλήθειας ἔρχεται σὲ ἐπαφὴν μὲ τὸν χρόνον καὶ εἰς τὴν ἐπαφὴν αὐτὴν θρυμματίζεται· ξετυλίγεται στὰ λογικὰ τῆς στοιχεῖα, στὰ διαλεκτικὰ τῆς στοιχεῖα. Γίνεται λοιπὸν ἡ ἰδέα τῆς ἀλήθειας, καθὼς ἀναλύεται καὶ γίνεται πραγματικότης μέσα στον χρόνον, διαλεκτικὴ ἐξέλιξις, λογικὴ γένεσις, ἱστορία. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ φιλοσοφία, σὰν πραγματοποίησις τῆς ἰδέας τῆς ἀλήθειας, εἶναι καὶ αὐτὴ ἐξέλιξις, γένεσις, ἱστορία. Ἐτσι εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ παρακολούθησις τῆς.

Ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας καὶ μῦθος.— Καὶ τίθεται τὸ ἐρώτημα: πῶς γεννήθη καὶ ἄρχισε ἡ φιλοσοφία; Πῶς ξαφνικὰ μέσα

στο διάβα του καιρού άρχισε ο άνθρωπος να αναζητάει την αλήθεια, την απόλυτη και την καθολική, την κοσμοθεωρητική αλήθεια; Πώς άρχισε ο άνθρωπος να φιλοσοφῆ; Ποῦ και πότε συντελέσθηκε αὐτὸ τὸ βῆμα;

Ὁ πρωτόγονος άνθρωπος, ὅταν πιά δὲν ζῆ μηχανικά, ἀδιάφορος και τυφλὸς σὲ ὅ,τι γύρω του συμβαίνει, ἀτενίζει τὸ σύμπαν σὰν ἓνα ἀνεξήγητο θαῦμα. Δὲν ἀντιτάσσει σὲ ὅ,τι βλέπει μιὰ σκέψη κυρίαρχη, ζητώντας ἀλήθεια, ἀλλὰ μόνο μιὰν ἀπὸ φόβους και πάθος ὑποδαυλισμένη φαντασία. Καὶ ἡ σκέψη, ἀδύνατη ἀκόμη, μένει θεραπαινίδα τῆς φαντασίας και ἀπλῶς βάζει κάποια τάξη στὸ ἔργο της· δίνει μιὰν ἐξήγηση τῆς φανταστικῆς ὄπτασίας. Καὶ ἡ ἐξήγηση εἶναι πολὺ ἀπλή. Τὴν παίρνει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ἀπὸ τὴν πράξη του. Ἔτσι ὁ κόσμος, ὁ σὲ αὐτὸν προσιτός, ἡ φύση, τοῦ φαίνεται πράξη, ἐνέργεια. Τὸ σύμπαν γίνεται ὁμοίωμα τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Καὶ, ἐπειδὴ ἡ πράξη ἔχει πάντα ὑποκείμενο, ἀποκτᾶ ὑποκείμενο και τὸ σύμπαν. Δυνάμεις τῆς φύσης προσωποποιοῦνται. Ἔτσι ὁλοκληρώνεται ὁ μῦθος. Κάθε μῦθος εἶναι προσωποποίηση φυσικῶν δυνάμεων ἀνεξήγητων, δυνάμεων πέρα ἀπὸ τὸ γνωστό, δηλαδὴ τὸ φυσικό, δυνάμεων ὑπερφυσικῶν, θεῶν. Ἡ πρώτη ἀντιμετώπιση τοῦ κόσμου εἶναι μυθική, θεολογική.

Οἱ μῦθοι αὐτοὶ σιγὰ-σιγὰ ἐπιβάλλονται σὰν ἐξηγήσεις τοῦ κόσμου ἀπαραβίαστες. Παίρνουν τὴν ἱερότητα και τὴ δύναμη τῶν θεῶν, ποὺ σαρκώνουν. Οἱ ἐξηγήσεις τῶν θεῶν γίνονται και ἐπιταγὲς τῶν θεῶν. Γι' αὐτὸ ὁ ἀρνητῆς τῶν μῦθων εἶναι και ἀρνητῆς τῶν θεῶν. Ἡ ἐλάχιστη ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ μῦθο εἶναι ἔγκλημα καθοσίωσης. Ὁ ἄνθρωπος εἶτε σκιάζεται εἶτε βαριέται νὰ παλαίψη γιὰ νὰ βρῆ μιὰ νέαν ἐξήγηση τοῦ κόσμου. Καὶ ὁ μῦθος γίνεται δόγμα, νόμος τῆς συνείδησης, νόμος τῆς κοινωνίας. Καὶ γι' αὐτὸ, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἦταν ξύπνημα ἀπὸ τὴ νωθρότητα τῆς ἄγνοιας, ἐλευθέρωση ἀπὸ τὸ σκοτάδι τοῦ ἀνεξήγητου, μεταβάλλεται σιγὰ-σιγὰ σὲ ἐπιταγὴ ἀμείλικτη, ποὺ καταθλίβει τὶς κοινωνίες και τὰ ἄτομα. Γιὰ ὅσα θέλουν ἐλεύθερα νὰ σκεφθοῦν καταντᾶ πηγὴ δουλείας και ἀντιδραστικότητας. Ὅμως τὸ πνεῦμα, ὅπου εἶναι δεμένο σὲ ὠρισμένα σχήματα και τύπους και δὲν μπορεῖ νὰ κυριαρχήσῃ τὸν κόσμο μὲ πηγαῖες και δικές τους δυνάμεις, ἐκεῖ εἶναι ἀκόμη ἀπλᾶστο και δοῦλο. Ἐλεύθερο εἶναι τὸ πνεῦμα, ὅταν δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τίποτε δοσμένο, ὅταν αὐτὸ προσδιορίζεται, ὅταν εἶναι τὸ ἴδιο ὁ νόμος και ἡ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ἡ τέχνη.— Ἡ ἐλευθέρωση αὐτὴ τοῦ πνεύματος εἶναι κάτι ποὺ κάποτε συνέβηκε στὴν ἱστορία· γιὰ αὐτὸ ἄλλοιῶς τὸ προχώραμα τῆς πνευ-

ματικῆς ζωῆς θὰ μᾶς ἦταν κάτι ἀδιανόητο. Ἡ ἐλευθέρωση αὐτῆ στὴν ἱστορικὴ τῆς ἀρχὴ παίρνει ἓνα δρόμο, ὅχι πολὺ ἀπομακρυσμένον ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα, πού ἔχει ἡ συγκίνησις καὶ ἡ φαντασία. Ἐκφράσθηκε ὅμως μὲ μιὰ πειθαρχημένη φαντασία, μὲ μιὰν ἀντικειμενικὴν συγκίνησις. Εἶναι ὁ τρόπος τοῦ πνεύματος, πού τὸ χάος καὶ τὴν ἀστασία τῆς ἀμεσῆς αἰσθησιῆς τὰ φέρνει πρὸς τὴ μορφή· μορφή, πού ἐλευθερώνει τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν ρευστότητα τῆς αἰσθησιῆς καὶ τὴν ἀστασία καὶ τὸ χάος. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ τέχνη. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἡ κυριαρχία τοῦ δόγματος, τὸ ἀτεγκτο, τὸ ἀδιάλλακτο θέλημα τοῦ ἱερέα. Ὑπάρχει ἡ πρωτοβουλία καὶ ἡ ἀτομικότητα τοῦ ραψωδοῦ, τοῦ τραγουδιστῆ. Τοῦ εἶναι καὶ αὐτουνού δοσμένοι οἱ μῦθοι. Ἀλλὰ αὐτὸς τοὺς ἐπιθέτει τὴν προσωπικῆ του σφραγιδα, τοὺς μεταμορφώνει οὐσιαστικά, τοὺς κάνει ἔκφραση ἑνὸς νέου δικοῦ του κόσμου νοημάτων καὶ συγκινήσεων. Αὐτὸ σημαίνει ἡ αὐθυπαρξία τοῦ κόσμου τῆς ὁμορφιάς. Τὸ ὠραῖο, ὅπως μᾶς τὸ δίνει ἡ τέχνη, γεμίζει τὴ συνείδησις ὀλοκληρωτικά. Εἶναι ἓνας ἀκέραιος τρόπος ἐλευθέρωσης τοῦ πνεύματος, τρόπος ἀντικρύσματος τοῦ κόσμου σὲ ὅλες του τίς ἐκφράσεις, τρόπος θεωρίας τοῦ κόσμου. Τὸ περιεχόμενον τῆς τέχνης δὲν φαίνεται διαφορετικὸ ἀπὸ τῆς θρησκείας· εἶναι ὁ μῦθος πάλι. Ἀλλὰ ὅ,τι στὴν τέχνη δίνει τὴ νόησις τοῦ κόσμου, δὲν εἶναι τὸ μυθικὸ περιεχόμενον· εἶναι ἡ μορφή τοῦ μύθου, ἡ ὠραιότητα τῆς μορφῆς. Ὅχι ὁ μῦθος ὡς ἱστορία, ὡς ἀλήθεια καὶ ὡς πίστις· κάτι ἄλλο εἶναι αὐτὸ πού μᾶς δίνει ἐδῶ ὁ μῦθος· τὴν αἰσθητικὴν ἔκφραση τοῦ κόσμου. Ἡ τέχνη μᾶς δίνει ἓναν κόσμον συμβόλων, μᾶς ἀναπαύει μέσα στὴν ὁμορφιά.

Ἡ θεωρητικὴ γνώσις.— Αὐτὸ ἀρκεῖ γιὰ μιὰ καὶ γιὰ πολλές ἀνθρώπινες ζωές· δὲν ἀρκεῖ ὅμως καὶ γιὰ τὴν ὅλην ζωὴν τοῦ πνεύματος. Ἐρχεται μιὰ στιγμή, πού ἡ συγκίνησις κοπάζει, τὸ πάθος τῆς ὁμορφιάς ὑποχωρεῖ καὶ ἓνας πιδὸ ψυχρὸς, πιδὸ ἀντικειμενικὸς ἀέρας φυσάει μέσα στὴν ψυχὴ μας. Τότε τῆς ψυχῆς δὲν τῆς φθάνει γιὰ τὴν πλήρωσίν της μόνο ἡ ἰδέα τοῦ ὠραίου. Ξυπνάει τότε καὶ κυβερνάει τὴν ψυχὴ, ἡ ἰδέα τῆς ἀλήθειας. Καὶ τότε φθάνομε στὸν ἄλλο μεγάλον σταθμό, στὸν ἄλλον τρόπον ἐλευθέρωσης τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ τί σημαίνει γιὰ τὴν συνείδησις ἡ ἰδέα τῆς ἀλήθειας; Δὲν πρέπει νὰ νομισθῆ, ὅτι ἡ ζήτησις τῆς ἀλήθειας εἶναι μιὰ φυσικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, πού τοῦ ἐπιβάλλουν οἱ ἀνάγκαι τῆς ζωῆς. Εἶναι βέβαια φυσικόν, πὼς ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα ἔμαθε ὁ ἀνθρώπος τῆς καθημερινῆς ζωῆς νὰ ἀντιμετωπίζῃ μὲ κάποια γνώσις τὴν ζωὴν, πὼς ἤξερε ἓνα σωρὸν πολύπλοκας, τεχνικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀλήθειαι. Εἶναι μάλιστα ἀφάνταστο, πόσο μακρὰ ἔφερε τὸν ἀνθρώπον ἡ πείρα. Τὴν συνείδησις κάθε ἀνθρώ-

που τή γεμίζουν ἀδιάκοπα παραστάσεις, ἄλλες σπανιότερες, ἄλλες συχνότερες, ὅλες ὁμως περαστικές. Ἡ μιὰ ἔρχεται, σβύνοντας αὐτὴν ποὺ πρὶν ἦταν· καὶ ἔπειτα σβύνει καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της. Ὁ καθένας μάλιστα γιὰ τὰ ἴδια πράγματα ἔχει διαφορετικὲς παραστάσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ σχηματισθῆ καὶ σχηματίζεται μιὰ κοινὴ ἐμπειρία, ἀποκτιῶνται εἰδικὲς γνώσεις, σχετικὰ σταθερές, γιὰ συγκεκριμένα πάντοτε ζητήματα. Ἀλλὰ γι' αὐτὴν τὴν πρόχειρη γνώση καὶ τὴ σχετικὴ ἀλήθεια δὲν πρόκειται ἐδῶ πέρα. Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐμπειρία λείπει ἡ ἀντικειμενικότητα καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀλήθειας. Λείπει τὸ κάτι, ποὺ θὰ ἰσχύη γιὰ ὅλους, ποὺ ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐπιβληθῆ σὲ ὅλους. Λείπει τὸ νόημα τῆς γενικότητας καὶ τῆς συστηματικῆς ὁλοκλήρωσης. Λείπει τὸ νόημα τῆς ἐπιστήμης.

Ἐπειδὴ ὅλα τὰ πράγματα καὶ τὰ γεγονότα, ποὺ μᾶς παρέχει ἡ κοινὴ ἐμπειρία, γίνονται καὶ διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, ἔχουν τὴν αἰτία τους κάθε φορὰ σὲ κάτι ἄλλο καὶ συνεχίζεται ἔτσι ἡ ἀλυσίδα τῶν συμβεβηκότων. Ποιὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ ποὺ διέπει ὅλη αὐτὴ τὴν γένεση; Τὶ εἶναι αὐτό, ποὺ γίνεται καὶ ὅλο γίνεται σὲ νέες μορφές ποὺ περνοῦνε; Ποιὰ εἶναι ἡ οὐσία, ἡ σταθερὴ οὐσία τῶν ὄντων, τῶν γενέσεων, ποὺ σώζεται κάτω ἀπὸ ὅλες τὶς μεταβολές; Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐρώτημα τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτὸ ἡ ἀλήθεια ποὺ ζητάει τὸ πνεῦμα, ὅταν θεωρῆ ἐπιστημονικὰ, δὲν εἶναι οἱ ἀλήθειες τῆς κοινῆς ἐμπειρίας· εἶναι ἡ ἀπόλυτη, ἡ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια. Τὶ εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία τοῦ κόσμου; Ὑλῆ, θεία δύναμη, τυφλὴ θέληση; ἐνότητα ἀπόλυτων νόμων, δηλαδὴ λόγος; Αὐτὸ τώρα δὲν τὸ ἐξετάζομε. Ἐνδιαφερόμαστε μόνο γιὰ τὴν ἐρώτηση, ὄχι γιὰ τὴν ἀπάντηση. Γιὰ τὴν ἐρώτηση, ποὺ ἔθεσε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ θεωρητικὴ συνείδηση καὶ ποὺ διαφέρει θεμελιακὰ ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες, ποὺ πρὶν εἶχε θέσει ὁ ἄνθρωπος. Μὲ τὴν ἐρώτηση αὐτὴ γεννιέται ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ ἀκόμη ἀχώριστη ἀπ' αὐτὴν ἡ ἐπιστημονικὴ καθολικὴ θεωρία τοῦ κόσμου, ἡ φιλοσοφία. Χωρίζει ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴ συνείδησή του κάθε ἄλλη μορφή θεωρίας, ἀφοσιώνεται στὴ θεωρία τοῦ ἀληθινοῦ καὶ πλουτίζεται ἔτσι καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος.

Φιλοσοφία καὶ Ἑλλάδα.— Ὅλες οἱ χῶρες γνώρισαν μὲ τὴν σειρά τους τὴ θεολογικὴ καὶ τὴ μυθολογικὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κόσμου. Ἡ ζωὴ ἀπλώνει πρῶτα καὶ παντοῦ τὰ βαθύτερα στρώματά της. Χῶρες ἀρκετὲς φωτίσθηκαν ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ὠραίου, ὄχι βέβαια συνειδητὰ, ὄχι ὁλοκληρωτικὰ, ἀλλὰ πάντως ἀπὸ μιὰν ὑποσυνείδητη ἀνάγκη τῆς ζωῆς των. Ὅμως μονάχα σὲ μιὰ γωνιά τῆς γῆς

γεννήθηκε συνειδητά, πρώτα τοῦ ἀπόλυτα ὠραίου ὁ ἔρωτας καὶ ὕστερα τοῦ ἀπόλυτα ἀληθινοῦ. Καὶ αὐτὴ ἡ χώρα εἶναι ἡ δική μας.

Μὰ ἔπρεπε, γιὰ νὰ γίνῃ αὐτό, νὰ συντρέξουν πολλοὶ λόγοι. Ἐπρεπε καὶ ἡ γῆ νὰ προσφέρῃ τὶς πιὸ πρόσφορες γεωγραφικὲς συνθῆκες· χώρα μικρὴ, τεμαχισμένη, μὲ ἀπειρὴ μεταβλητότητα καὶ ἀπειρες ποικιλίες μορφῆς. Ἐπρεπε καὶ ἡ φυλὴ νὰ προσφέρῃ τὶς πιὸ πρόσφορες ψυχολογικὲς συνθῆκες· φυλὴ ὄχι ἀσιατικὴ, μοιρολατρικὴ καὶ ὑπάκουη, μὰ ἀτίθασση, μὲ ἕνα ἰσχυρότατο ἐνστικτοζωῆς, μὲ μιὰν ἀγάπη τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ μετρημένου, μὲ δυνατότητες λογικῆς σκέψης καὶ πρὸ πάντων μὲ ἀτομικότητα πολὺ ἐντονη. Καὶ ἔπρεπε νὰ ἔλθῃ καὶ ὁ καιρὸς ὁ κατάλληλος, ὁ καιρὸς, ποὺ θὰ ὠρίμαζε ἡ ψυχὴ τῆς φυλῆς καὶ στῶν ἀτόμων τὴν ὑπόστασι καὶ στῶν κοινω-
νιῶν τὴν λειτουργία.

Ἡ ἴδια ἡ ἑλληνικὴ γῆ εἶναι κιόλας μιὰ πρόκλησι σὲ πνευματικὴ ζωὴ. Ἡ γραμμὴ κυριαρχεῖ τὸ περιεχόμενο, ἡ μορφή τὴν ὕλη, τὸ πνεῦμα τὴ φύση. Γι' αὐτὸ ἡ φύση εἶναι ἐδῶ τόσο κοντὰ μας· θεατὴ, ἀπτὴ, πάντοτε ἐποπτεύσιμη· καὶ σὰν πειθαρχημένη στέκεται ἐμπρὸς στὸ νοῦ. Τίποτε τὸ χαῶδες, τὸ ἀμετρα ἄγριο, τὸ ἀκαταμέτρητο σὲ μέγεθος. Ὅλες οἱ ἐκφάνσεις τῆς εἴτε στὸ μέγεθος, εἴτε στὴ δύναμη, εἴτε στὸ χρῶμα ἔχουν μέτρο καὶ τάξη· μιὰ ποὺ ἡ τάξη ταιριάζει τὸ κάθε στοιχεῖο μέσα στὸ σύνολο. Καὶ κάθε στοιχεῖο, ἀκριβῶς γιὰτὶ εἶναι καὶ «μεμετρημένο», ὑπηρετεῖ τὸ σύνολο, ἐντάσσεται στὸ σύνολο· καὶ τὸ σύνολο γίνεται ἄρμονία.

Ὅτι μιὰ τέτοια φύση εἶναι ἡ πηγὴ τῆς μεγάλης τέχνης, δὲν εἶναι ἡ ὥρα γιὰ νὰ ἀναπτυχθῇ. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια φύση φέρνει καὶ ἄλλα δῶρα μαζί της. Ἡ θεὰ μιᾶς τόσο πειθαρχημένης ἀπὸ τὴ μορφή καὶ μετρημένης φύσης, δὲν ἐξουθενώνει μὲ τὸν ὄγκο τῆς τῆ συνείδησι, ὅπως ἡ ἀσιατικὴ φύση, ποὺ εἶναι συγκρότημα γιγάντιων καὶ σὰν ὑπερφυσικῶν στοιχείων. Ἀπεναντίας προσκαλεῖ διαρκῶς τὴ συνείδησι σὲ μιὰν ἐσωτερικὴ συνεργασία, σὲ μιὰν ὁμολογία πνεύματος καὶ ὕλης, ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου· καὶ ἔτσι διατηρεῖται τὸ ἐγὼ τοῦ θεωρητῆ ἀνέπαφο· σώζεται ἡ ἀτομικότητα τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὰ φυσικὰ στοιχεῖα. Δημιουργεῖται ἔτσι ἡ πρώτη προϋπόθεσι θεωρητικῆς ζωῆς, τὸ ἐγὼ. Ἡ ἀτομικότητα, ἡ αὐτοτέλεια τοῦ ἀτόμου, αὐτὸ εἶναι τὸ βάθρο τοῦ λογοκρατούμενου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ· κάτι, ποὺ στὴν Ἑλλάδα, γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακό μας, βρῆκε τὴν ἐντονώτερην ἐκδήλωσή του.

Ἡ ἀτομικότητα, ὅταν δὲν εἶναι ὑπερβολὴ τῆς ἀτομικότητας, εἶναι στὴν οὐσία τῆς ἐντονη ἀντίστασι σὲ κάθε ἐξωτερικὴ ἐπιβολή, ἀλλὰ καὶ προσπάθεια ἐποπτικῆς κυριαρχίας τοῦ περιβάλλοντος. Εἶναι

μὲ μιὰ λέξη ἐλευθερία. Τὸ ἐγώ, ἔτσι, σὰν φορέας τῆς ἀντίστασης αὐτῆς καὶ τῆς κυριαρχίας, εἶναι ἡ πρώτη προϋπόθεση πνευματικῆς ἐλευθερίας. Ἄν μὲ τὴν ἐλληνικὴ φύση συνδυασθῇ ἡ ἀρετὴ τοῦ δυνατοῦ χαρακτῆρα τῆς φυλῆς, γίνεται νοητό, γιατί στὴν Ἑλλάδα γεννήθηκε τὸ ἐλεύθερο ἄτομο καὶ μαζί του ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλὰ ἐκεῖ πού γεννήθηκε ἡ ἐλευθερία, εἶναι φυσικό, ὅτι γεννήθηκε καὶ ἡ μεγάλη τέχνη καὶ ἡ καθαρὴ σκέψη, ὁ Λόγος.

Ἔπρεπε νὰ ἔλθῃ βέβαια καὶ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Ἡ φύση ἔπρεπε στὴν ἀρχὴ νὰ γίνῃ θρησκευτικὸς μῦθος. Καὶ ὁ μῦθος ὕστερα, χειραφετημένος ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ δόγματος, ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐλεύθερη τέχνη. Τὸ πνεῦμα, γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ στοχαστικὴν ὠριμότητα, ἔπρεπε νὰ περάσῃ πρὶν ἀπὸ τὴ χαρούμενη ἀνοιξὴ τοῦ ὠραίου. Ὁ Ὅμηρος ἦταν τὸ μεγάλο ἀηδόνι αὐτῆς τῆς ἀνοιξῆς. Δόγματα, καθὼς ἄλλοῦ, δὲν ἐβάρυναν ποτὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Δὲν μπόρεσαν ποτὲ νὰ σχηματισθοῦν κυρίαρχες τάξεις ἱερέων. Ἡ ἀτομικότητα τοῦ Ἕλληνα δὲν ἐπέτρεψε νὰ γίνῃ καὶ ἐδῶ, ὅτι ἔγινε στὴν Αἴγυπτο καὶ σὲ ἄλλες χῶρες, σημιτικὲς καὶ ἀσιατικὲς. Δὲν ἦταν οἱ πρὸ σημαντικοὶ φορεῖς τῆς παράδοσης καὶ τῆς θρησκείας οἱ ἱερεῖς. Οἱ ραψῶδοι εἶχαν στὴν Ἑλλάδα αὐτὴ τὴ λειτουργία. Ὁχι θρησκευτικὲς κάστες, ἀλλὰ ποιητικοὶ κύκλοι καὶ κυρίως ποιητικὰ ἄτομα ἦταν οἱ φορεῖς τοῦ πνεύματος.

Ἐκεῖ ὅπου κρατεῖ δογματικὴ ὁμοιομορφία, ὑποβασταγμένη μάλιστα ἀπὸ τὰ συμφέροντα τῆς κυρίαρχης τάξης, ἐκεῖ καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀδύνατο νὰ γεννηθῇ καὶ νὰ ἀκμάσῃ. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Κινέζοι καὶ οἱ Ἴνδοι, ἐνῶ ἔχουν σοφὲς παρατηρήσεις, εἰδικὲς καὶ σύμφωνες μὲ παραδομένους ἀρχές, δὲν μπόρεσαν, νὰ μορφώσουν ἀληθινὴ φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία εἶναι σκέψη ριζική, πού ζητάει αὐτόνομη θεμελίωση καὶ ὄχι στὰ βασικὰ σημεῖα ὑποταγὴ στὴν παράδοση.

Ἐκεῖ, ὅμως, πού βασίλευαν οἱ ποιητές, ὁ μῦθος δὲν ἦταν ἀποκρυσταλλωμένος καὶ ἀπαραβίαστος, ἀλλὰ εὐκαμπτος, ποικίλος· ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχε δόγμα· ὑπῆρχε ἀπλῶς μιὰ συνειδητὴ σύμπνοια γύρω ἀπὸ ὠρισμένα μυθικὰ σύμβολα. Ἐκεῖ οἱ ποιητές δὲν ἦταν ὀργανωμένη τάξη ὅπως οἱ ἱερεῖς τῆς Αἴγυπτου καὶ τῶν Ἰνδιῶν, ἀλλὰ ἦταν ἄτομα, ὅπως κάθε τι στὴν Ἑλλάδα. Καθένας ἔπλαθε ἐκεῖ τὴ δική του προσωπικότητα καὶ σιγά-σιγά καὶ τὴ δική του μυθολογία, καὶ τὴ δική του θεογονία. Καὶ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὁ ποιητὴς στὴν Ἑλλάδα καὶ θετικὰ ἔχει συνεργήσει στὸν ἐρχομὸ τῆς φιλοσοφίας. Ποιητὲς σὰν τὸν Φερεκύδη, περιγράφοντας τὴ γένεση καὶ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου καὶ τῶν θεῶν, ἀνεπίγνωστα προσπάθησαν νὰ δώσουν μιὰν ἐξήγησιν τῆς πρώτης ἀρχῆς τῶν πραγμάτων.

Και ήταν δυνατή και πιθανή ή μετάβαση στη φιλοσοφία από την ποίηση, γιατί στην ίδια την ποίηση υπήρχε ή πειθαρχία του λόγου, ή γραμμική καθαρότητα του συμβόλου· στην ίδια την ποίηση σχηματιζόταν σιγά-σιγά ή έννοια της ενιαίας αρχής, το νόημα της νομοτέλειας. Ακόμη βέβαια υπό τη μορφή της είμαρμένης· αλλά και αυτό ήταν αρκετό.

Ἐλευθερία και Ἑλλάδα.— “Ομως αυτή ή βαθμιαία πνευματική χειραφέτηση δεν μπορεί να κατανοηθῆ περιορισμένη μόνο στη θεωρητική ζωή. Είναι αδιανόητη δίχως τῆ σύγχρονη ὑπαρξη μιᾶς ἐλευθερίας ἀκμαίας στην πρακτική, τὴν κοινωνική ζωή. Ἦταν ἡ ἐποχή, ὅπου ἐπεφτε ἕνα κοινωνικό καθεστώς. Κατὰ τὸν ἑβδομον αἰῶνα π. Χ. ἡ ἀριστοκρατική μορφή τῆς πολιτείας εἶχε ξεπέσει, ἡ καταπιεζόμενη κοινωνική τάξη, ὁ δῆμος ἀρχιζε νὰ ἔχη λόγο. Στὴν ἀρχὴ περιοριζόταν ὁ δῆμος νὰ ἀναδεικνύῃ ὁ ἴδιος τὸν ἡγέτη, τὸν τύραννο, πού στηριζόταν στὸ δῆμο. Χρειαζόταν ἀκόμη τὸν τύραννο, γιὰ νὰ πολεμήσῃ τὴ δύναμη τῆς ἀριστοκρατίας, πού διατηροῦσε πάντα τὸ κῦρος τῆς παράδοσης.

Ἀλλὰ ὅταν ἄρχισε νὰ περνᾷ ἡ πρώτη αὐτὴ δοκιμὴ τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν αὐτονομία καὶ αὐτοκυριαρχία του, ἦταν πιά ὄριμοι οἱ καιροὶ γιὰ νὰ προβάλλῃ μέσα στὴ ζωή του καὶ ἡ φιλοσοφία. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ ὁμως αὐτὴ ἡ κοινωνική ἐξέλιξη ἔπρεπε νὰ ἀπακτῆσῃ τὸ ἄτομο καθαρὴ συνείδηση τῆς ἀτομικότητάς του, συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς θέσης του μέσα στὸ σύνολο. Ἐπρεπε νὰ μπορῆ νὰ παίζῃ κάποιον ρόλο σ' αὐτὸ τὸ σύνολο. Ἐπρεπε τὸ ἴδιο νὰ κρίνῃ τὴ στάση, πού θὰ πάρῃ στὶς πολιτικές αὐτὲς διαμάχες. Ἐπρεπε νὰ ζῆ μὲ τὴ συναίσθηση, ὅτι μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ πράξῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, νὰ ταχθῆ μὲ τούτην ἢ ἐκείνη τὴν πολιτική μερίδα. Ἀποκτώντας ἐλευθερία πράξης εἶχε κατ' ἀνάγκην ἐλευθερία κρίσης, εἶχεν ἐλευθερία σκέψης. Καὶ τὸν ἔσπρωχναν πρὸς αὐτὴν οἱ κοινωνικές ἀναζητήσεις τοῦ καιροῦ του. Ἦταν μοναδικὰ πρόσφορος ὁ καιρὸς. Τὰ δόγματα, ὅσα υπῆρχαν, εἶχαν πέσει· οἱ κοινωνικές ἀξίες εἶχαν ἀνατραπῆ. Οἱ ἀπόγονοι τῶν θεῶν, οἱ διογενεῖς βασιλεῖς εἶχαν ἐκλείψει. Οἱ νόμοι οἱ ἀγραφοὶ τῆς παράδοσης εἶχαν χάσει τὸ κῦρος τους. Εἶχε λείψει κάθε κοινωνικό ἔρεισμα καὶ κάθε ψυχικὸ στήριγμα. Ὁ ἄνθρωπος ἔμενε μόνος. Εἶναι ἡ κρίσιμη στιγμή, πού κινδυνεύει νὰ καταποντισθῆ. Ἄν εἶναι ἀδύνατος, γυρεύει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του στηρίγματα γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πολιτείας του ἢ καὶ τῆς συνείδησής του. Τότε ὁμως δὲν εἶναι ἄξιος γιὰ τὸ ἀνέβασμα στὸ φῶς. Ὁ Ἕλληνας τοῦ ἑβδόμου αἰῶνα δὲν πῆρε αὐτὸν τὸν ἀβαθο καὶ ἀβέβαιο δρόμο. Στὴ μοναξιά τῆς κρίσιμης στιγμῆς, βρῆκε νὰ στηριχθῆ

από μόνο βάθος, πού ποτέ δέν χάνεται για τόν άνθρωπο, στον έαυτό του, και, εξαρτώντας από αυτό μόνο τή ρύθμιση τῆς ζωῆς του, βρῆκε και κατέκτησε τήν πολιτική του αὐτοτέλεια και τήν πνευματική του έλευθερία.

Και τότε, μέσα στην κατάρρευση τῆς παλιᾶς έλληνικῆς ζωῆς, γεννήθηκε ή φιλοσοφία. Στην Ίωνία ακριβῶς, όπου πρωτοφανερώθηκε ή φιλοσοφία, όχι μόνο συντελεῖτο γοργά ή έσωτερική κατάρρευση τῶν παλιῶν θεσμῶν, αλλά και χάνονταν οι ίδιες οι πόλεις κάτω από τήν απειλή τῶν μεγάλων ασιατῶν κατακτητῶν.

Εἶναι εκπληκτικό για ὅποιον δέν έχει φιλοσοφήσει επάνω στη ζωή τοῦ πνεύματος, ότι στην εποχή μιᾶς τέτοιας εξάρθρωσης, στην κρίσιμη ὥρα, όπου τὸ αὔριο ἦταν ἀβέβαιο, ὁ άνθρωπος ὁ δαρμένος από τόσους κοινωνικούς ἀγῶνες, βρῆκε τή δύναμη νά στρέψη τὸ βλέμμα του πρὸς τήν αἰωνιότητα. Και ὅμως τὸ στοχαστικό πνεῦμα καρπίζει πάντα στις ὥρες τῶν ξεπεσμῶν. Καθὼς λέει ὁ Ἐγελος: «Τὴν ὥρα τοῦ δειλινοῦ ἀρχίζει ή γλαῦκα τῆς Ἀθηνᾶς τὸ φτερούγισμά της.»

Τρεῖς περίοδοι τῆς έλληνικῆς φιλοσοφίας.— Μὲ τὸν ξεπεσμό τῶν τυραννικῶν καθεστώτων ἀρχίζει ή φιλοσοφία στὸ τέλος τοῦ ἑβδομου αἰῶνα. Και ἀρχίζει στις ἀποικίες, όπου και οι κοινωνικοί ἀγῶνες τραχύτατοι, όπου κατὰ συνέπεια και ή διαφθορά μεγαλείτερη και λιγώτερο ριζωμένες οι παραδόσεις παρά στην κυρίως Ἑλλάδα. Αὐτὴ ἦταν ή πρώτη περίοδος. Στην κυρίως Ἑλλάδα συγκεντρώνεται ή φιλοσοφική ζωή μόνο πρὸς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνα. Τότε τὸ έλληνικό πνεῦμα φθάνει τὸ ζενιθ τῆς λαμπρότητας. Εἶναι ή ὥρα πού μπορεί ὁ Περικλῆς νά ἐκφωνήση τὸν Ἐπιτάφιο. Ἀρχίζει τότε ἐδῶ, στην κυρίως Ἑλλάδα, ή δεύτερη, ή μεγαλείτερη περίοδος και τῆς έλληνικῆς και τῆς παγκόσμιας φιλοσοφίας. Ἦταν και πάλι ὥρα ξεπεσμοῦ. Ὅχι πιά ἓνα καθεστῶς πολιτικό, ὀλόκληρη ή Ἑλλάδα θρυμματίζεται με τήν καταστροφή τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ περίοδος αὐτὴ φθάνει ὡς τὰ 322 π. Χ., όταν τὸ έλληνικό πνεῦμα ἀρχίζει νά γίνεται παγκόσμιο. Τὰ ἀνθίσματα τῆς έλληνικῆς σκέψης, κάτω από τήν πνοή τοῦ αἰῶνιου νεανία τῆς ιστορίας, τοῦ Ἀλέξανδρου, διασπείρονται σὲ ὅλη τήν οἰκουμένη. Ἀρχίζει ή τρίτη περίοδος. Ἀλλά ή παγκόσμια αὐτὴ επέκταση τοῦ έλληνισμοῦ δέν εἶναι παρά ή ἀρχή ἑνὸς ξεπεσμοῦ ἀκόμη πλατύτερου. Αὐτὸς πιά ἀγκαλιάζει κάθε τι πού ζοῦσε κάτω από τήν έλληνική σκέψη. Και γίνεται τότε ή έλληνική φιλοσοφία, ή συνειδητὴ ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς και ἠθικῆς κατάρρευσης τοῦ ἀρχαίου.

κόσμου. Τὸ ψυχορράγημα τῆς ἑλληνικῆς σκέψης βαστάει αἰῶνες καὶ μόνο τὸν πέμπτο αἰῶνα μ. Χ. σβύνεται ὀλότελα τὸ φῶς της, κάτω ἀπὸ τὴν παγκόσμια μελαγχολία ποὺ σκορπάει ὁ ἴσκιος τοῦ Σταυροῦ. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἔχει κιόλας, κατὰ μεγάλο μέρος, μετουσιωθῆ στοῦ δόγμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Αὐτὲς εἶναι οἱ τρεῖς περίοδοι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἡ τραγικὴ καὶ μεγαλόπρεπη πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος.